
УДК 349.2

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2640436>

orcid.org/0000-0002-1759-7056

© Китайгородська В.В., 2018

В.В. Китайгородська

ГЕНЕЗИС ПРАВА ЛЮДИНИ НА ПРАЦЮ В УКРАЇНІ

V. Kytaihorodska

GENESIS OF HUMAN RIGHT TO LABOUR IN UKRAINE

Анотація. У поданій статті розглянуто питання генезису права людини на працю в Україні. Проаналізовано закони, прийняті англійським парламентом, а також висловлювання науковців-філософів та їх вплив на розвиток права людини на працю. Досліджено надання певних гарантій права на працю, починаючи з часів Київської Русі і до проголошення незалежності України. Особливу увагу приділено періоду визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького, коли було спрощено кріпосне право. Автором було проаналізовано часи Української Народної Республіки та вплив прийнятих на той час правових актів на розвиток права людини на працю. З'ясовано поняття права людини на працю в міжнародно-правових документах, зокрема Конвенціях МОП.

Ключові слова: право, право людини на працю, праця, правові гарантії.

Аннотация. В данной статье рассмотрен вопрос генезиса права человека на труд в Украине. Проанализированы законы, принятые английским парламентом, а также высказывания ученых-философов и их влияние на развитие права человека на труд. Отдельное внимание уделено временам Киевской Руси, когда в некоторых законах были созданы определенные гарантии права человека на труд. Проанализирован период освободительной борьбы под руководством Богдана Хмельницкого, когда было упрощено крепостное право. Автором были проанализированы времена Украинской Народной Республики и влияние принятых в то время нормативных актов на развитие права человека на труд. Были исследованы и проанализированы международно-правовые нормы.

Ключевые слова: право, право человека на труд, труд, правовые гарантии.

Annotation. In this article the question of genesis of human right is considered on labor in Ukraine. Laws were analyzed that were accepted by English parliament, and also expression of scientists-philosophers is analyzed, and how it influenced on development of human right on labor. Times of Kyiv Rus were also analyzed when in some laws the certain guarantees of human right were created on labour.

Analyzed times under the direction of Bogdan Khmelnytskyi, when serfdom that also gave to the certain guarantee of right to work was simplified. An author were the analyzed times of Ukrainian Republic of People's and what influence they had on development of right to work. Were investigational the analyzed international legal norms.

Key words: right to, human right, work, labor, legal guarantees.

Постановка проблеми. Право людини на працю історично розвивалось у суспільстві як достатньо складне правове явище, яке нерозривно пов'язане як з розвитком самої держави, так і розвитком суспільних відносин у ній. Тобто, право людини на працю є достатньо динамічним явищем та розвивається у тісному зв'язку з розвитком суспільних відносин у державі. Саме тому для вивчення такого правового явища, як право людини на працю, необхідно досконало вивчити становище людини в конкретній історичній період. Лише усвідомлюючи історичні, політичні й соціальні особливості розвитку право людини на працю, можливо проаналізувати та пропонувати певні шляхи вдосконалення реалізації права людини на працю.

Актуальність теми дослідження

Проголошення незалежності України, обрання українським народом курсу на євроінтеграцію, орієнтування суспільства на європейські цінності та становлення правової держави, де людина, її права визнаються найвищою соціальною цінністю. На сьогодні право на працю займає найважливішу роль у житті суспільства та виходить на новий рівень суспільних відносин – реформування трудового законодавства та прийняття в майбутньому Трудового кодексу.

Стан дослідження проблеми

У наукових дослідженнях багато уваги приділялося питанням розвитку права на працю взагалі та в Україні зокрема. Окремим питанням становлення й розвитку права людини на працю присвячені роботи таких учених: В.В. Єгоров, С.С. Алексєєв, Н.Б. Болотіна, В.В. Жернаков, Т.А. Занфірова, О.М. Лук'янченко, О.О. Мироненко, А.Є. Пашерстник, С.М. Прилипко, В.І. Прокопенко, О.І. Процевський, М.М. Пурей, П.М. Рабінович, О.В. Смирнов, О.О. Шевченко, О.М. Ярошенко та ін., проте вважати у цілому тему досконально дослідженою не можливо.

Метою цієї статті є встановлення сутності генезису права на працю в Україні. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання:

- проаналізувати міжнародний досвід трансформації права на працю;
- дослідити трансформацію права на працю, починаючи з часів Київської Русі і до проголошення незалежності України;
- розкрити особливості розвитку права людини на працю за часів незалежності України.

Виклад основного матеріалу. Ще у 1601 році у прийнятому англійським парламентом Законі про бідних наказувалося «ввести в кожному приході регулярний податок у поміч місцевим нужденним, обов'язкове піклування про сиріт, престарілих, покалічених, найм в учні дітей з бідних родин та забезпечення бідних роботою» [1]. Фіхте першим у науковій літературі висловлювався про те, що «кожний індивід має юридичне право на надання йому з боку держави якого-небудь оплатного заняття ("Naturanrecht")» [2]. Але ці ідеї не були підтримані й не привернули уваги суспільства. (*Йоганн Готліб Фіхте – німецький філософ (1762–1814). Один з представників німецької класичної філософії і засновників групи напрямів у філософії, відомій як суб'єктивний ідеалізм*).

Пізніше, у 1822 році, французький філософ, один з представників утопічного соціалізму, Шарль Фур'є вивів право на працю з природного права людини й визначив це право як «еквівалент тих прав, котрими людина користувалась у первісному стані, а саме - право полювати, ловити рибу, збирати плоди і пасти худобу» [3]. Пізніше він прямо вказував: «Ми втратили цілі століття на дріб'язкові дискусії про права людини, проте зовсім не думали про визнання найбільш істотного права – права на працю, без якого всі інші перетворюються на нуль» [3].

Саме з того часу у суспільстві право на працю прийнято було вважати однією з ідей соціалізму. І як зауважив Карл Менгер, право на працю «є логічним розвитком саме соціалістичного принципу, за яким кожна потреба людини повинна отримувати повне задоволення» [4]. Усі ці теоретичні положення дозволили французькому соціалісту Віктору Консідерану (послідовнику Шарля Фур'є) у 1839 році як депутату національного зібрання вимагати «здійснити право на працю негайно, у рамках існуючого економічного ладу» [5].

Другий французький соціаліст Луї Блан виступив з вимогою проголошення права на працю після революції 1848 року. На його вимогу вже 25 лютого у маніфесті тимчасового уряду за всіма громадянами було визнано право на працю, а за урядом – обов'язок гарантувати їм працю через так звані «національні майстерні». Але, на жаль, після придушення Ковельяком липневого повстання 1848 року «національні майстерні» перестали існувати. Але все ж таки у Конституцію Французької Республіки, прийняту 4 листопада 1948 року, право на працю було фактично включено. Так, у ст. 8 Вступу було зазначено: «Республіка повинна охороняти особистість громадянина, його сім'ю, релігію, власність, працю та зробити доступним всякому освіту, необхідну для кожної людини. Вона повинна шляхом братської допомоги забезпечити існування нужденним громадянам, підшуковуючи роботу, відповідну їхнім здібностям, або ж підтримуючи тих, котрі не мають рідних і не в змозі працювати». Таким чином, Конституція Французької Республіки 1848 року стала першою Конституцією у світі, яка закріпила право на працю [6].

Цікавим є той факт, що до кінця XIX століття на засіданні німецького рейху 9 травня 1884 року канцлер Німеччини Бісмарк запропонував юридично закріпити право на працю *як засіб боротьби з соціал-демократією* [2].

Окрему увагу в рамках цієї статті необхідно приділити історії розвитку права на працю як складовій частині прав і свобод людини на землях України. Вона є складною і неоднозначною. Звертаючись до вітчизняного минулого, можна дійти висновку, що народ України зробив значний внесок у становлення прогресивних уявлень про права людини, в тому числі й про право людини на працю. Але постійна боротьба за незалежність, за територіальну цілісність не дозволяли українцям втілити їх на практиці.

Починаючи з Київської Русі (IX–XII ст.ст.), можна стверджувати, що **Закон Руський** створив певні правові гарантії права людини на працю – «ряди», тобто договори, які укладали жителі зі своїми князями. Звичайно,

говорити про те, що у цих договорах вказувались правові гарантії права на працю, у нашому сучасному розумінні не можна. Але в них уже закріплювались дні, коли селянин повинен був працювати на власника, та дні, в які він працював на себе. У той час це давало хоч які-небудь гарантії селянину забезпечити себе та свою сім'ю необхідним.

У період феодальної роздрібненості, у тому числі на землях Галицько-Волинської держави (1199–1340 рр.), норми та принципи «Руської правди» зберігали своє значення. У подальшому, внаслідок воєнних дій сусідніх держав, ординської навали, українські землі періодично шматувались. У цей період історії нашої держави на перший план виходить боротьба за станові права, вольності та привілеї.

У ті часи стержнем України та оплотом визвольного руху стає Запорізька Січ. Саме на землях Січі на перше місце вийшли ідеали рівності, поваги прав, свобод та гідності людини.

Наступний період – козацько-гетьманський, характеризується тим, що під керівництвом Богдана Хмельницького на значній частині території України було знищено панування польських шляхтичів та створено козацьку державу. Зусиллями козаків відновлено зневажені національні, економічні й релігійні права. У цей період було скасовано кріпосне право, що також давало певну гарантію права на вільний труд (у розумінні того часу). На жаль, після порушення московськими царями рішень Переяславської Ради (підписаних у 1654 р.), українські селяни знову потрапили в кабалу, оскільки стали частиною Російської держави.

У середині XIX ст. в європейських країнах (Англії, Пруссії, Австрії) хвиля демократичних революцій 1848-1849 рр. носила антифеодальний і національно-визвольний характер, котрі, в свою чергу, декларували вимоги демократизації суспільства, економічної свободи, привели до закріплення й гарантування основних прав людини та громадянина. У результаті цих революційних рухів на території частини України (у Буковині, Закарпатті та Галичині), яка входила до складу Австрійської імперії, було скасовано кріпосне право. Українці отримали не тільки особисту свободу, але і можливість реалізувати свою здатність до праці, інакше кажучи, – право на працю. Більше того, право на працю вперше в Україні було закріплено на конституційному рівні – із затвердженням Конституції Австро-Угорської імперії 21 грудня 1867 року.

Прав і свобод людини й громадянина на українських землях, які входили на той час до складу Російської імперії, не існувало. Уперше на питання прав і свобод людини й громадянина було звернено увагу в Російській імперії на початку XX ст. в період роботи Державної Думи II–IV скликань. Так, російські неоліберали, які входили до складу Партії кадетів (конституційних демократів), вимагали законодавчого закріплення «права на гідне людське існування». У його змісті на першому місці були право на працю, безоплатну освіту, на надання безоплатної медичної допомоги, державного забезпечення працюючого у зв'язку із старістю або хворобою та ін. [7].

Історичні події першої чверті ХХ століття диктували й про втілення права на працю та про його юридичне закріплення. У 1917 році відбулася революція, завдяки якій Україна отримала можливість для свого подальшого незалежного розвитку. В Україні була організована Українська Народна Республіка й прийнята Центральною Радою 29 квітня 1918 року Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) [8]. Безумовно, враховуючи час (Перша світова війна), становище молодого Української Народної Республіки (на заході – австрійці й німці, на сході – Росія), проголошуючи рівність прав і свобод громадян, у тексті було відсутнє посилення про гарантування права на працю.

Українська Народна Республіка була змінена Українською Державою гетьмана П.П. Скоропадського. Закони про тимчасовий державний устрій, затверджені 29 квітня 1918 року, виконували функції Конституції гетьманської держави, в яких у розділі про права й обов'язки українських козаків і громадян у п. 18 було вказувалося: «Кожний український козак і громадянин має право вільно обирати місце мешкання й працю, придбавати та відчужувати майно і без заборони виїжджати за кордон Української держави» [9]. Таким чином, у Законах про тимчасовий державний устрій гетьмана П.П. Скоропадського вперше у вільній Україні право на працю було внесено до конституційних законодавчих актів як невід'ємне право громадян держави Україна.

З приходом в Україну радянської влади розробленням української Конституції займалась комуністична партія України. Саме тому в основу проекту Конституції України була покладена Конституція РРФСР та обидві вони базувалися на марксистсько-ленінській ідеології [10].

Затверджена постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад від 14 березня 1919 року Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки у ст. 28 проголошувала: «У. Р. С. Р. визнає працю обов'язком усіх громадян Республіки й проголошує гасло: «Хто не працює, той не їсть» [11]. У цій статті Конституції було реалізовано принцип «влада належить народу», або, іншими словами, про «людину» як суб'єкт права взагалі не було заявлено. Тільки «працюючий», «громадяни», «робітничий клас». Конституція України, не проголошуючи права на працю, ввела загальну трудову повинність. Фактично Конституція України 1919 року визнала вищою цінністю не інтереси особистості, а інтереси «народу», тобто – держави.

Рішенням Х з'їзду РКП(б) у березні 1921 року в РРФСР вводилася нова економічна політика (НЕП). НЕП розглядався комуністичними вождями як перехідний від капіталізму до соціалізму період. НЕП був вимушеним заходом для влади у зв'язку з економічною й соціально-політичною кризою у державі. У зв'язку з цим в країні вводились додаткові гарантії для робітників, що працювали не в державному секторі: постановою Раднаркому УРСР від 19 квітня 1921 року «Про полегшений перехід робітників та службовців з одного підприємства на інше» вводились чергові й додаткові відпустки для робітників й службовців зі збереженням заробітної плати [12]; постановою Раднаркому УРСР від 31 травня 1921 року «Про понаднормові роботи» такі роботи були

допущені тільки у виняткових випадках; постановою Раднаркому УРСР від 21 вересня 1921 року був прийнятий КЗпП УРСР, який встановлював правила охорони праці для малолітніх та підлітків. Уведений у дію з 15 листопада 1922 року КЗпП УРСР більш детально регулював питання трудових правовідносин [13].

Так, у ст. 1 КЗпП встановлювалось, що «Постанови Кодексу законів про працю поширюються на всіх осіб, що працюють за наймом, в тому числі й на дому (квартирників), й обов'язкові для усіх підприємств, установ й господарств (державних, не виключаючи й військових, громадських й приватних, у тому числі й тих, що роздають роботу на дім), а також для всіх осіб, які застосовують найману працю за винагороду» [14].

Найм і надання робочої сили проводились на базі принципу добровільної згоди робітника. Трудова повинність застосовувалася лише у виняткових випадках [15, с. 320].

Необхідно сказати й про те, якщо на початковому етапі НЕПу прийняті нормативні акти у сфері праці мали прогресивний характер, то у подальшому, особливо в останній рік існування НЕПу, прийняті нормативні акти на рівні Союзу були направлені на ефективність примусової праці й закріплювали не право на працю, як таке, а обов'язок трудитися. Так, Рада праці й оборони СРСР прийняла 18 травня 1926 року постанову «Про підвищення продуктивності праці у промисловості й на транспорті». Вона містила вимоги до всіх установ і організацій застосувати рішучі заходи для укріплення трудової дисципліни, раціонального використання робочого часу, ліквідації прогулів на виробництві й випадків невиходу на роботу [16]. На боротьбу з порушниками трудової дисципліни були націлені прийняті Раднаркомом СРСР постанови: «Про заходи з укріплення трудової дисципліни на державних підприємствах» (6 березня 1929 р.) [17] та «Про заходи з покращення виробничого режиму й укріплення трудової дисципліни на підприємствах» (5 липня 1929 р.) [18].

Прийнята у 1937 році Конституція УРСР у ст. 12 закріпила: «Праця в УРСР є обов'язком і справою честі кожного здатного до праці громадянина за принципом: «хто не працює, той не їсть».

В УРСР здійснюється принцип соціалізму: «Від кожного за його здібностями, кожному – за його працею» [19].

У наступні роки в історії нашої держави відбувалися певні загальнополітичні зміни, нерозривно пов'язані з історією розвитку СРСР, членом якого була Україна. Після закінчення Другої світової війни світова спільнота визнала значний внесок України у розгром фашистів та Україна стала у 1945 році однією з держав, котрі заснували Організацію Об'єднаних Націй. Завдяки цьому Україна, хоча й була однією з республік союзної держави, з цих пір виступає як суб'єкт міжнародного права й міжнародних відносин.

Нарівні з СРСР, де Україна була однією з 15 республік, Україна самостійно брала участь у міжнародних відносинах. Так, на першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україна разом з 17 країнами була обрана членом Економічної та соціальної ради ООН, у 1947 році стала членом Економічної комісії для

Європи. Україна була самостійним тимчасовим членом Ради Безпеки (1948–1949 рр.) [20].

Таким чином, активна участь України у підготовці, прийнятті й підписанні міжнародно-правових документів слугували необхідним «поштовхом» для прийняття нової Конституції.

Прийнята 20 квітня 1978 року Конституція УРСР була набагато демократичнішою з усіх, раніше прийнятих. Вона відрізнялась не тільки за структурою, але й за обсягом закріплених у ній прав і свобод громадян [21].

У ст. 38 Конституції 1978 року проголошувалося гарантоване право на працю: «Громадяни Української РСР мають право на працю, – тобто на одержання гарантованої роботи з оплатою праці відповідно до її кількості та якості і не нижче встановленого державою мінімального розміру, – включаючи право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб». Більше того, в ст. 17 Конституції 1978 року допускалася індивідуальна трудова діяльність «у сфері кустарно-ремісничих промислів, сільського господарства, побутового обслуговування населення, а також інші види діяльності, що ґрунтуються виключно на особистій праці громадян і членів їх сімей».

Також слід додати, що закріплені у Конституції України 1978 року права громадян, їх свободи були найбільш демократичні за усі часи існування радянської влади. Але Конституція носила декларативний характер, її зміст розходився з реальним життям: чимало статей ніколи не втілювалися у життя та фактично здійснювалася антигуманна політика.

З прийняттям 24 серпня 1991 року Акту проголошення незалежності України засвідчувався новий статус України [22, Ст. 502].

Курс на побудову нової незалежної демократичної держави України змінив практичний зміст права на працю. Визнання у державі різноманітних форм власності і, як наслідок, зміна суспільного устрою, перехід на ринкову систему господарювання, перехід до загальнолюдської концепції прав людини, реальне втілення у життя усіх міжнародних нормативних актів, у тому числі й безпосередньо права на працю, ратифікованих Україною, – все це передувало прийняттю Конституції України 1996 року [23].

Таким чином, при підготовці нової Конституції України було узагальнено положення міжнародних правових документів, підписаних та ратифікованих Україною.

Так, ст. 23 Загальної декларації прав людини, у якій передбачалося, що «що кожна людина має право на працю, вільний вибір роботи, справедливі й сприятливі умови праці й захист від безробіття» [24]; Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права [25] (ратифікований Президією Верховної Ради УРСР 19 жовтня 1973 р. [26]), який уточнює, що «держави, які беруть у ньому участь, визнають право на працю, що включає право кожної людини мати можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується, і зроблять належні кроки до

забезпечення цього права», та вже у п. 2 цієї ж статті підкреслюється, що «заходи, яких повинні вжити держави-учасниці цього Пакту з метою повного здійснення цього права, включають програми професійно-технічного навчання і підготовки, шляхи і методи досягнення продуктивної зайнятості в умовах, що гарантують основні політичні і економічні свободи людини» [25].

У прийнятій Європейській соціальній хартії (переглянутій) поняття права на працю дається у розгорнутому вигляді і до нього включаються додаткові елементи. Оскільки Хартія зобов'язує забезпечити ефективне здійснення права на працю, то пропонується: прийняти за основне завдання досягнення та підтримку настільки високого й стабільного рівня зайнятості, наскільки це можливо, маючи на увазі досягнення повної зайнятості; ефективно захищати право робітника заробляти собі на життя, працюючи за вільно обраною професією, створити безоплатні біржі праці для всіх робітників; забезпечити необхідну професійну орієнтацію та ін. [27].

Право на працю отримало більш детальну регламентацію у Конвенції МОП № 122 «Про політику у сфері зайнятості», прийнятій на 48-й сесії Генеральної конференції МОП у 1964 р. Цей документ передбачає, що, виходячи з проголошених у Загальній декларації прав людини, права на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі й сприятливі умови праці й на захист від безробіття, кожна держава-член МОП – проголошує та здійснює як головну ціль активної політики, спрямованої на сприяння повній, продуктивній і вільній зайнятості. Ця політика має своєю ціллю забезпечення роботою усіх, хто до неї готовий приступити й хто шукає її; щоб вона була як можна більш продуктивною; щоб існувала свобода вибору зайнятості й самі ширші можливості для кожного працюючого отримати підготовку й використовувати свої навички й здібності для виконання роботи, до якої він придатний, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних поглядів, іноземного й соціального походження (ст. 1) [28].

Узагальнивши історичний досвід та міжнародні норми, що регламентують право на працю, 26 червня 1996 року від імені народу України Верховна Рада України прийняла Конституцію України.

Конституція України 1996 року у ст. 43 проголосила: «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується» [23].

Висновок.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що зроблена спроба окреслити генезис права людини на працю в Україні на підставі аналізу міжнародно-правових норм та історичного досвіду України. Проаналізувавши трансформацію права на працю, яка відбулася, ми дійшли висновку, що вона базується на принципі свободи праці, а держава залишила за собою право бути гарантом. При узагальненні досліджених положень міжнародних правових документів, підписаних та ратифікованих Україною, Конституції України висновковуємо, що в Україні кожний може вільно обирати собі професію і сферу трудової діяльності.

Література

1. URL: Английский+закон+1601+года+о+праве+на+труд&ie=utf-8&oe=utf8 &client=firefox-b;
2. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/82844;
3. Фурье Ш. Избранные сочинения. М.: Изд-во АН СССР, 1954. 20 с.;
4. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BB_%D0%9C%D0%B5%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D1%80;
5. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD_%D0%92%D0%B8%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80;
6. Конституция Французской республики. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=674&attempt=1>;
7. История формирования социальных прав человека. URL: http://www.umo.msu.ru/russia_xxi_new/book/section0151.html;
8. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>;
9. Закони про тимчасовий державний устрій України // Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18>;
10. Конституції УРСР 1919–1978. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Конституції_УРСР_1919–1978;
11. Конституция Украинской Социалистической Республики. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T190001.html;
12. Собрание узаконений УССР. 1921. № 7. Ст.ст. 194, 195;
13. Собрание узаконений УССР. 1922. № 52. Ст. 751;
14. URL: <https://lawbook.online/derjavi-prava-istoriya/kodeks-zakoniv-pro-pratsyu-usrg-64888.html>;
15. Гончаренко В. Право УССР в период новой экономической политики (1921–1929). *Право Украины*. 2013. № 1. С. 313–330;
16. Собрание законов СССР. 1926. № 35. Ст. 262;
17. Собрание законов СССР. 1929. № 19. Ст. 167;
18. Собрание законов СССР. 1929. № 46. Ст. 400;
19. Конституція (основной закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>;
20. Уполномоченный Верховной Рады Украины по правам человека. *Генезис прав человека*. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/gu/page/secretariat/history/genesis>;
21. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>;
22. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 38, ст. 502;
23. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141;
24. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015;
25. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : Пакт ООН від 16 грудня 1966 р. Вісник Конституційного Суду України. 2006. № 4;
26. Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 19 жовтня 1973 р. № 2148. URL: <http://www.rada.gov.ua>;
27. Европейская социальная хартия (пересмотренная). (Страсбург, 3 мая 1996 г.). Голос України від 30.11.2006. № 227;
28. Конвенция о политике в области занятости № 122. Конвенции и рекомендации, принятые Междунар. конф. труда (1919–1966 гг.). Женева, 1983.